

ҚАЗІРГІ ДІНТАНУДАҒЫ КОГНИТИВТІ БАҒЫТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Затов Қайрат Айтбекұлы
PhD доктор, профессор
Нұр-Мұбарак Египет ислам
мәдениеті университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Тологон Жанболат
Магистр
Нұр-Мұбарак Египет
ислам мәдениеті
университеті,
Алматы қ., Қазақстан

**Ишмаханов Жандос
Жетесович**
Магистр
Нұр-Мұбарак Египет ислам
мәдениеті университеті,
Алматы қ., Қазақстан

تشكل وتطور التَّوجُّه المعرفي في علم الأديان الحديث وآفاقه المستقبلية

Затов Қайрат Айтбекұлы
Доктор, профессор
الجامعة المصرية للثقافة
الإسلامية نور مبارك
ألماني، كازاخستان

Тологон Жанболат
Магистр
الجامعة المصرية للثقافة
الإسلامية نور مبارك
ألماني، كازاخستان

**Ишмаханов Жандос
Жетесович**
Магистр
الجامعة المصرية للثقافة
الإسلامية نور مبارك
ألماني، كازاخستان

THE FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE COGNITIVE APPROACH IN CONTEMPORARY RELIGIOUS STUDIES

Zatov Kairat Aitbekovich
PhD Doctor, Professor
Egyptian University of
Islamic Culture Nur-Mubarak
Almaty, Kazakhstan

Tologon Zhanbolat
Master
Egyptian University of
Islamic Culture
Nur-Mubarak
Almaty, Kazakhstan

**Ishmakhanov Zhandos
Zhetesovich**
Master
Egyptian University of Islamic
Culture Nur-Mubarak
Almaty, Kazakhstan

ФОРМИРОВАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА В СОВРЕМЕННОМ РЕЛИГИОВЕДЕНИИ

Затов Кайрат Айтбекович
PhD доктор, профессор,
Египетский университет
исламской культуры
Нур-Мубарак,
г. Алматы, Казахстан

Тологон Жанболат
Магистр,
Египетский университет
исламской культуры
Нур-Мубарак,
г. Алматы, Казахстан

**Ишмаханов Жандос
Жетесович**
Магистр,
Египетский университет
исламской культуры
Нур-Мубарак,
г. Алматы, Казахстан

Аңдатпа: Мақалада қазіргі дінтанудағы тың бағыттардың бірі — дінді когнитивті ғылымдардың соңғы жетістігі тұрғысынан зерттеудің маңызды мәселелері қарастырылады. Эволюциялық психология мен нейробиологиядағы ашылған жаңалықтар мен зерттеу тәсілдерінің дінтанудың зерттеу объектісі мен пәнін жаңаша пайымдауға, дінтанудағы парадигмалы өзгерістерге ықпалы ашылады. Мақалада когнитивті дінтануда ерекше танылған П. Буайенің минимальді контринтуитивті ұғымдар теориясы, Э.Т. Лоусон мен Р. Макколидің ритуалдық формалар теориясы, Х. Уайтхаустың діндарлық модустар теориясы және агенттілікті анықтаудың гиперсенситивті механизмі туралы гипотезалар (Дж. Барретт) қарастырылады.

Түйін сөздер: эволюциялық психология, нейробиология, когнитивті дінтану, когнитивті зерттеулер, эволюционизм.

الملخص: تتناول المقالة أحد الاتجاهات الحديثة في علم الأديان المعاصر، ألا وهو دراسة الدين من منظور الإنجازات الأخيرة للعلوم المعرفية. وتناقش القضايا المهمة المتعلقة بكيفية مساهمة الاكتشافات والأساليب البحثية في علم النفس التطوري وعلم الأعصاب في إعادة النظر في موضوع ومادة علم الأديان بشكل جديد، وكذلك تأثيرها على التغيرات البارادايمية في هذا المجال.

كما تتناول المقالة نظريات أصبحت شائعة في علم الأديان المعرفي، مثل نظرية المفاهيم المضادة للبديهية التي طورها باسكال بواين، ونظرية الأشكال الطقوسية لإدوارد ت. لوسون وروبرت مكولي، ونظرية أنماط التدين لهارفي وايتھوس، بالإضافة إلى فرضية آلية الحساسية الفائقة للوكالة لجستن باريت.

الكلمات المفتاحية: علم النفس التطوري، علم الأعصاب، علم الأديان المعرفي، الدراسات المعرفية، التطورية.

Abstract: The article examines one of the emerging directions in contemporary religious studies — the study of religion through the lens of the latest advancements in cognitive sciences. It highlights the significance of recent discoveries in evolutionary psychology and neurobiology and their impact on redefining the subject and object of religious studies, contributing to paradigm shifts within the field. The article explores key theories in cognitive religious studies, including P. Boyer's theory of minimally counterintuitive concepts, E.T. Lawson and R. McCauley's ritual form theory, H. Whitehouse's modes of religiosity theory, and J. Barrett's hypothesis of the hypersensitive agency detection device (HADD).

Keywords: evolutionary psychology, neurobiology, cognitive religious studies, cognitive research, evolutionism.

Аннотация: В статье анализируется теоретические и методологические проблемы религиоведения в свете новейших достижений когнитивных наук, освещается влияние открытия в области эволюционной психологии и нейробиологии на осмысление объекта и предмета религиоведческих исследований. Рассматриваются получившие широкое признание в научной среде теория контринтуитивных понятий П. Буайе, теория ритуальных форм Э. Т. Лоусона и Р. Макколи, а также теория модусов религиозности Х. Уайтхауса и гипотеза определение гиперсенситивных механизмов агентности (Дж. Барретт).

Ключевые слова: эволюционная психология, нейробиология, когнитивное религиоведение, когнитивные исследования, эволюционизм.

Кіріспе

XX ғасырдың екінші жартысында дінтанулық зерттеулерде, әсіресе дінтану метатеориясы болуға үміттенген дін феноменологиясында орын алған методологиялық қиыншылықтар діни құбылыстарды талдауда жаңа зерттеу парадигмалары мен принциптерді қажет етті және сонымен қатар дінтануды теологиялық нарративтерден тазартып, ғылыми негізде құрылымдауға деген ұмтылысты қанағаттандыру қажеттілігі туындады. Өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап классикалық дінтанулық концепциялардың субъективтілігі мен верификациялану мүмкіндігінің шектеулігі туралы пікірлер жиі айтылды. Бұл дінтанулық білімнің объективтілігі мен әмбебаптылығы мәселесін қайта қарау және эксперименталды негіздемелерін бекіте отырып, репрезентативтілігін қамтамасыз ету мәселелерін күн тәртібіне қойды. Когнитивті дінтану қазіргі эволюциялық психология мен нейробиологияның, лингвистика мен кроссмәдени және антропологиялық зерттеу нәтижелері мен тәсілдерін діни құбылыстар мен үдерістер логикасын ашуға бағыттай отырып, дінтанулық білімді концептуализациялауда жаңа көкжиектер ашады.

Тақырыптың негіздемесі және мақсаты мен міндеттері. Қазіргі когнитивті дінтануды түрлі зерттемелік гипотезалар мен концептуалдық көзқарастарды қамтитын «мегажоба» ретінде сипаттауға болады. Бұл «мегажоба» дүниетанымдық ұстанымдары мен дінге деген көзқарастарында түбегейлі айырмашылықтары бар зерттеушілерді ми құрылымының ақпараттарды қабылдау, өңдеу және тасымалдау қызметін пайымдау арқылы оның діни түсініктердің қалыптасуы, діни идеялар мен практикалардың таралуындағы рөлін ашуға бағыттады. Бірқатар

ғалымдар когнитивті дінтану саласындағы жаңалықтар ерте христиандық, ерте иудаизм сияқты діндерді зерттеуде қолданыс таба алады деп санайды (1). Когнитивті дінтанудың көрнекті өкілдерінің бірі – Дж. Барретт қазіргі теологтар үшін бұл саланың зор перспективаларды ашатынына күмән келтірмейді. Дж. Барреттің осы көзқарасы оны нейротеология бағыты өкілдерінің ұстанымына жақындата түседі. Ал Юджин Д'Аквили ми эволюциясы мен діннің дамуын өзара шартталған үдеріс деп қарастырады.

Ғалымдардың басқа бір тобы (Д. Спербер, С. Гатри, П. Буайе) ми қызметінен діни түсініктердің қалай туындайтынын түсінуге талпынады. Аталған зерттеушілер дінді ми эволюциясының қосалқы туындысы ретінде сипаттайды, олар діни идеялар мен сезімдердің жаратылыстан тыс агенттілігі бар деген тезисті қабылдамайды. Олар діни идеялар мен түсініктердің, символдар мен образдардың туындауы мен тасымалдануының танымдық механизмдерін түсіндіруге талпынады.

Мақалада аталған авторлардың когнитивті дінтанудың теориялық-методологиялық құрылымының қалыптасуына ықпалы баяндалады және оқырман қауымды осы саладағы зерттеулермен таныстыра отырып, қызығушылықты ояту мақсат етіледі. Бұл мақсатқа когнитивті дінтанудың қалыптасу тарихын саралау, ғалымдардың көзқарастары мен идеяларын талдау, дінтану ғылымының дамуына қосатын үлесін пайымдау және міндеттерін жүзеге асыру арқылы қол жеткізіледі.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы талдау, абстрактіліден нақтылыққа

өту, теориялық модельдеу, диахронды және синхронды талдау әдістері құрайды. Сонымен қатар зерттеу барысында шетелдік зерттеушілердің тақырыпқа қатысты пікірлері ғылыми негіз және мақала дереккөзі ретінде келтірілген. Сондай-ақ мәтіндер герменевтикалық және салыстырмалы, стилистикалық зерттеу әдістерімен талданады. Зерттеу барысында когнитивті ғылымдардың зерттеу нәтижелерін дінтанулық білімнің дамуына зерттеу үшін логикалық талдау мен интерпретациялау әдісі қолданылады.

Негізгі бөлім

Когнитивті дінтану XX ғасырдың соңғы ширегінде дін туралы ғылымдардың өзіндік бір зерттеу саласы ретінде пайда болды. Бұл бағыт – дінді тәжірибелік ғылыми негізде дамытуға деген талпыныстың көрінісі. XIX ғасырдағы дінтанудың этнологиялық-эволюциялық идеяларының кейбір қырын қайта жаңғырта отырып, когнитивті дінтану аталған ғылымды қазіргі жаратылыстану мен психологиялық зерттеулердің тың жетістіктері тұрғысынан зерттеп-зерделеуді мақсат етеді. XX ғасырдың ортасында қазіргі дінтануда, әсіресе сол уақытта дін туралы ғылымдардың жалпы методологиясы мен парадигмалдық ұстанымдарын қалыптастыруға талпынған дін феноменологиясы бірқатар қиындықтарға тап болды. Дін феноменологиясындағы қасиеттілік, дұға, діни тәжірибе сияқты құбылыстарды таза ғылыми негізде түсіндіру мүмкіндіктері сәтсіздікке ұшырады. Дін феноменологиясы теологиялық ұғымдардың сыртқы құбылыстарын сипаттағанымен, ішкі мәнін ашуда қауқарсыздық танытты. Дін психологиясының әртүрлі бағыттары діни толғаныстан туындаған сезімдер мен күйлерді, діни әрекет мотивацияларын сипаттаумен шектеліп, осы

сезімдердің туындау үдерістерін толық түсіндіре алмады.

XX ғасырдың соңындағы технологиялық жетістіктер – позитронды-эмиссиондық томография, функционалдық магнитті-резонанстық томография медитация мен дұға кезіндегі ми бөліктеріндегі белсенділіктерді тікелей бақылауға мүмкіндік берді. Нейробиологтар діни-мистикалық толғаныстардың нейрондық субстраттарын табуға талпынды. Сонымен қатар ғалымдар діни ойлау мен құлшылық-ғибадаттарға қатысы бар іргелі когнитивті үдерістерді де анықтауды мақсат етті.

Діннің алғашқы когнитивті теориясын 1980 жылы антрополог С.Э. Гатри ұсынды (2). Ол дінді жүйеленген антроморфизм, ал анимизм мен антроморфизмді іргелі биологиялық интуицияның көрінісі деп түсіндірді. Ол өзіне түсініксіз құбылыстар мен оқиғаларды түсінуге ұмтылу адамға туа біткен қасиет, ал өзін қоршаған ортаны жанды немесе өзі тәріздес (антропоморфизация) деп түсіну оны тануға талпынудың алғашқы және жалпылама ұстанымы деп қарастырады.

Джастин Барретт когнитивті дінтанудың зерттеу аймағын: «Белгілі бір ортада қызметін жүзеге асыратын менталдық құралдардың біз «діни» деп атай алатын идеялар мен практикалардың таралуына қарсыласуын немесе қолдау көрсетуін түсіндіру», – деп анықтайды (Самарина, 2023:). Дж. Барретт дінді адамның когнитивті үдерістерімен сабақтастықта қарастырады және осы үдерістің дінді құбылыс ретінде түсінудегі маңыздылығын айқындауға талпынады.

1970 жылдары Н. Хомскийдің лингвистикалық теориясының ықпалымен ритуалдық іс-әрекеттердің эмбебап грамматикасын ашуға деген талпыныс орын алады. Э. Лоусон мен Ф. Стальдің осы

бағыттағы ғылыми жобалары өз сипаты бойынша когнитивті деп танылған ритуалдық қабілетті (religious ritual competence), яғни адамдардың ритуал құрылымын интуитивті түсіну қабілетін зерттеуге арналады.

2000 жылдары «когнитивті дінтану» (cognitive science of religion) терминін алғашқы болып Э. Лоусон мен Дж. Барретт қолданды. Ал когнитивті дінтанудың жеке-дара ғылыми бағыт болып қалыптасуын Р. Макколи мен Э. Лоусонның 1990 жылы жарық көрген «Дінді қайта пайымдау: таным мен мәдениетті сабақтастыру» («Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture») атты монографиясымен байланыстырады (4). Осы жылдары когнитивті дінтанудың негізін қалаған басқа да ғалымдардың еңбектері жарық көреді (Антрополог П. Буайенің «Дәстүр ақиқат пен коммуникация ретінде» («Tradition as Truth and Communication», 1990) және «Діни идеялардың табиғилығы: діннің когнитивті теориясы» («The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion», 1994), С.Э. Гатридің «Бұлттағы бейнелер: діннің жаңа теориясы» («Faces in the Clouds: A New Theory of Religion», 1995) Х. Уайтхаустың «Кулыт ішінде: Папуа-Жаңа Гвинеядағы діни жаңашылдық пен сабақтастық» («Inside the Cult: Religious Innovation and Transmission in Papua New Guinea», 1995). Аталған ғалымдардың зерттеу объектілері мен тәсілдерінде, ұсынған теорияларында айырмашылықтар болды, бірақ олардың бәрінің сол кезде дінтануда кең таралған ұстанымдар мен көзқарастарға көңілі толмады. Сонымен қатар олар когнитивті ғылымдарда қалыптасқан теориялар мен тәсілдерді дінтану саласындағы зерттеулерге енгізу арқылы тың серпіліс әкелуді қалады. Когнитивті дінтану өкілдері мә-

дени релятивизм мен мәдени детерминизмді сынға алып, әртүрлі халықтардың діни түсініктері мен тәжірибелеріндегі қайталанатын тұсын кросс-мәдени талдауға назар аударды. Сондай-ақ олар мәдени және діни феномендерді сипаттауға қатысты түсіндірмелердің толықтырылуын талап етті. Когнитивистер адамдардың түсініктері мен жүріс-тұрысын тек мәдени-әлеуметтік факторлармен түсіндіретін көзқарастарды да сынайды, өйткені олардың пайымдауынша, бұл ұстанымдар адам танымының маңыздылығын ескере бермейді. Адам танымының діни түсініктер мен адамның осы түсініктерге сай әрекет етуіндегі рөлін жеткілікті бағаламауды өздеріне дейінгі дінтанудың басты кемшін тұсы деп санаған когнитивті дінтанушылар таным үдерістерінің діни репрезентациялар мен тәжірибелердің қалыптасуына, игерілуіне және тасымалдануына (бір қауымдағы адамдар немесе ұрпақтар арасында) қалай әсер ететінін түсінуге талпынады. Дж. Барреттің пікірінше, дінді когнитивті зерттеумен шұғылданатын ғалымдардың қауымдастығы 1996 жылы ақпан айында Батыс Мичиган университетінің салыстырмалы дінтану кафедрасының ұйымдастыруымен өткен «Таным, мәдениет және дін» (Cognition, Culture, and Religion) атты конференцияда орын алды.

Когнитивті дінтанудың негізін қалаған ғалымдар діни құбылыстар мен тәжірибелерді түсіндіру спекулятивті ой-тұжырымдарға емес, эксперименталды ғылымның тәсілдері мен жетістіктеріне негізделуі тиіс деп санады. Олар діни деп аталатын ойлау мәнері мен іс-әрекеттердің каузальдық механизмдерін (себептерін) эмпирикалық-эксперименталдық негізде айқындауға талпынды.

Когнитивті дінтанудың институционалдық қалыптасуы екі мыңыншы жыл-

дары жүзеге асты. 2006-жылы Когнитивті дінтанудың Халықаралық ассоциациясы (The International Association for the Cognitive Science of Religion) құрылды. Көптеген елдердің ғалымдарының басын қосқан бұл ұйым 2020 жылы Когнитивті және эволюциялық дінтанудың халықаралық ассоциациясы деп өзгертілді. Осы жылдары Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка елдерінде көптеген зерттеу орталықтары мен институттары ашылды. 2001 жылдан бастап «Таным және мәдениет журналы» (Journal of Cognition and Culture) шығарыла бастады, онда когнитивті дінтану саласындағы теориялық және эксперименталдық зерттеулер жарық көрді. 2013 жылы Когнитивті дінтанудың халықаралық ассоциациясы «Когнитивті дінтану журналын» (Journal for the Cognitive Science of Religion) шығара бастады. Аталған бағыт өкілдерінің еңбектері когнитивті ғылымдарға арналған басылымдарда және арнайы журналдарда басылады («Дін, ми және іс-әрекет» (Religion, Brain and Behavior), «Когнитивті тарихнама журналы» (Journal of Cognitive Historiography). 2000 жылдары «Дін туралы когнитивті ғылымдардың жетістіктері» (Advances in the Cognitive Science of Religion series), «Дін, таным және мәдениет» (Religion, Cognition and Culture) сияқты көлемді еңбектер және көптеген жинақтар жарық көрді.

Сонымен, когнитивті дінтану – діни түсініктер мен діни іс-әрекеттерді когнитивті және эволюциялық ғылымдар тұрғысынан қарастыратын дінтану бағыты. Когнитивті дінтану дінді танымдық әрекеттің формасы, адамның қоршаған ортаға бейімделуі немесе эволюцияның жанама өнімі ретінде қарастыра отырып, дін саласындағы бұрынғы антропологиялық және әлеуметтанулық зерттеулерді қайта пайымдайды.

Когнитивті дінтанулық зерттеулердің объектісі – әлеуметтік-психологиялық және танымдық құбылыс сипатындағы дін феномені. Зерттеу пәні – діни түсініктер мен идеялардың адам санасында репрезентациялануы (бейнеленуі), олардың іс-әрекетте (ритуалда) көрініс табуы, тасымалдануы және есте сақталуы, діни тәжірибе мен таным тетігі ретіндегі дін тілі.

Когнитивті дінтану зерттеудің көптеген әдіс-тәсілдерін, солардың ішінде теориялық және эксперименталдық тәсілдерді кеңінен қолданады. Теориялық тәсілдерге қосарланған диссоциация және сананың модульдік гипотезасын жатқызады (диссоциация – психологиялық қорғаныс тетігі, адамды ауыр эмоциялардан қорғайды, психологиялық патология да әкелуі мүмкін. Сананың модульдік гипотезасы – адам миы көптеген модульдерден тұрады және оның әрқайсысы арнайы ақпаратты өңдейді. Бұл теорияны америкалық философ, лингвист Дж. Фодор ұсынған).

Когнитивті дінтану дінді түсіндірудің жалпылама теориясын қалыптастыру қажеттілігіне назар аударады. Аталған бағыт өкілдерінің пайымдауынша, дін – мәдениеттің құрамдас бөлігі, сондықтан діни құбылыстардың алғышарттары танымдық тетіктермен айқындалады және кез келген зерттеудің мақсаты – діни құбылыстардың негізінде жатқан себептерді немесе үдерістерді анықтау. Танымдық үдерістерді зерттеу – дінді зерттеудің қажетті алғышарты болып табылады. Яғни когнитивті дінтанушылар дінді адамның танымдық әрекетімен, сана және ойлау ерекшеліктерімен байланыстырады. Олар кез келген теологиялық дискурстың ғылыми маңызын теріске шығарады. Теологиялық идеялар мен ұғымдар, догматтар – дінді ұстана-

тын адамның санасы мен ойлауындағы түсініктер. Сонымен, дінтанудағы когнитивті бағыт өкілдері тылсым әлемді, интеллигибельді мәндерді (құдай, әруак, періштелер мен жындар) мойындамайды және оларды адамның танымдық әрекетінің барысында туындаған түсініктер деп қарастырады. Сонымен қатар олар медитация, дұға мен құлшылық сияқты діни тәжірибе элементтерінің позитивті психологиялық-әлеуметтік маңызының бар екенін айтады.

Когнитивті дінтанудың дамуының бастапқы кезеңінде діни құбылыстарды түсіндірудің бірқатар гипотезалары қалыптасты. Олардың қатарына минимальді контринтуитивті ұғымдар теориясы, ритуалдық формалар теориясы, діндарлық модустары теориясы және агенттілікті анықтаудың гиперсенситивті механизмі туралы гипотеза кіреді. Осылардың ішінде, П. Буайенің діни түсініктер теориясы (кейін минимальді контринтуитивті ұғымдар теориясы деп аталды) кең танымалдыққа ие болды (5). П. Буайе когнитивті дінтану адамзат мәдениетінің басым бөлігінде көрініс беретін жиі қайталанатын діни түсініктерді түсіндіруі тиіс деп санады. Ол мәселе әмбебап діни идеялардың болуы жайында емес, қайталанатын тақырыптар мен тылсым туралы ұғымдардағы белгілер туралы болып отырғанына назар аударады. Мысалы, адамның өлімнен кейін тәнсіз өмір сүретіні туралы түсініктер көптеген халықтардың аңыз-әңгімелерінде кең таралған. П. Буайе діни дәстүрлердегі қайталанатын шектеулі тақырыптарды төмендегідей бірнеше: а) тылсым ұғымының мазмұны мен құрылымы; б) барлық адамдар үшін бірдей болып табылатын күнделікті шындықтың әртүрлі салаларына қатысты интуитивті күтілімдерді құрастыратын тар маманданған жүйелер негізінде

түсіндіреді. Интуитивті ой-тұжырымдар жүйесі объектілердің белгілі бір типтерін анықтап, оларды әртүрлі онтологиялық категориялар бойынша жіктеуге мүмкіндік береді. Орын алған жағдайлар, мысалы, коммуникация барысында берілген ақпарат немесе қоршаған ортамен өзара әрекетесу жүйелерді белсенді күйге көшіреді. Діни түсініктер, мифтердегі, ертегілердегі тылсым (сверхъестественное) туралы идеялар біріншіден, ұғыммен байланысқан онтологиялық категорияларға қатысты интуитивті күтілімдердің бұзылуын (мысалы, әртүрлі кедергілерден еш қиындықсыз өте алатын адам (рух, әруак), екіншіден, сәйкес онтологиялық категориямен байланысты фондық жорамалдарды жандандырады (рухтар адамдар сияқты көре алады, ниеттенеді, олардың да қалауы болады және т.б.). П. Буайе тылсым аз мөлшердегі контринтуитивті және интуитивті элементтердің балансына негізделген дейді. Контринтуитивті элементтер біздің табиғи күтілімдерімізді бұзып, өзіне назар аудартады, ал интуитивті элементтер олардың инференциальды (үрейлендіруші) мүмкіндігін күшейте түседі. Минимальды контринтуитивті ұғымдардағы әдеттегі мен әдеттен тыстың оптимальды ұштасуы олардың мәдениетте тасымалдануын қамтамасыз етеді. Олар адамның назарын өзіне аударады және есте жақсы сақталады.

П. Буайенің теориясы тылсым ұғымымен анықталатын құбылыстарды шектей отырып, әмбебапты когнитивтік үдерістердің мәдениетті белгілі бір сипатта бағыттайтынын ашады. Атап айтқанда, тылсым ұғымдарымен шектелген тақырыптардың көптеген мәдениеттерде кең таралғанын айқындайды. Яғни П. Буайенің пікірінше, когнитивті үдерістер негізінде адам ойлауында пайда болған тылсым (сверхъестественное) ұғы-

мымен анықталатын құбылыстар архаикалық мәдениеттердегі тылсым туралы (жан, рух, демон, құдай, әруақ және т.б.) түсініктердің қалыптасуы мен таралуына ықпал етеді.

Дін туралы когнитивті ғылымдарда кең таралған әрі ықпалды болған теориялардың бірі – Э.Т. Лоусон мен Р. Макколидің ритуалды форма теориясы. Н. Хомскийдің генеративті грамматикасына сүйене отырып, аталған ғалымдар ритуалдық қабілеттің, яғни адам санасында айқындалмаған ережелердің (неосознанный) табиғатын ашуға талпынады. Бұл ережелер діни ритуалдық іс-қимылдардың барысы туралы репрезентацияларды бағыттап, құрылымдап отырады.

Э. Т. Лоусон мен Р. Макколидің теориясында үш компоненттен тұратын: субъект (немесе агент), іс-әрекет және объект (немесе пациент) ритуалдар қарастырылады. Діни ритуалдарда агент объектіге әсер етеді және бұл әсерге құдіретті күш иелері – агенттердің қатысуы шарт. Ритуалдар басқа діни іс-әрекеттерден үш аспектіде ерекшеленеді: а) олар агенттердің көмегімен діни әлемде өзгерістерді жүзеге асырады; б) ритуалдар «өзіміз және бөтен» белгісімен байланысты болады, ритуалға бөтен адамдар қатыстырылмайды (мысалы, христиандықта бөтен адам уағыз тыңдай алғанымен, құпияларға мәселеге қатыстырылмайды); б) ритуалдар діни дәстүрдегі басқа ритуалдармен байланысты болады.

Э. Т. Лоусон мен Р. Макколи ритуалда құдіретті күш (сверхчеловеческий) агенттің рөліне ерекше мән береді. Ритуалдың негізгі себебі де – осы құдірет күш болып табылады. Адамның қатысуымен өтетін ритуалдарға қарағанда (неке қию, сүндеттеу, есім беру және т.б.), құдіретті күшпен байланысты қамтитын ритуалдар адамдарға зор эмоциялық ықпал етеді

(құрбандық шалу, қажылық және т.б.).

Аталған ғалымдар өз теориясының үш маңызды нәтижесіне тоқталады: а) олар ритуалға қатысушылардың ритуалға қатысты пікірінің маңыздылығын атап өткенімен, бұл пікірлер қол жеткізген білімге негізделмейді, интуитивті түрде пайда болады; б) бұл пікірлер ритуалдың мәні және маңызымен байланыспайды, мысалы, адам ритуалдың маңызын түсінбеуі мүмкін, бірақ белгілі бір шарттарды орындамайынша, ритуалдың өткізілмейтінін түсінеді. (Айталық, жас жұбайлар неке суын не үшін ішетіндерін білмеуі мүмкін, бірақ молданың қатысуынсыз неке қиылмайтынын біледі); в) теория ритуалға қатысушылардың компетенциялық моделі мен мәдени-рәміздік модельдер арасындағы алшақтықты қысқартуға мүмкіндік береді.

Р. Макколи діннің пайда болуының когнитивтік алғышарттары мәдени даму барысында қалыптасқан түсініктерден әлдеқайда ерте туындаған деп санайды. Сондықтан когнитивті қозғаушы күштер кейінгі мәдени қатпарларға қарағанда қуаттырақ. Сонымен, Э.Т. Лоусон мен Р. Макколи жалпы алғанда діннің, атап айтқанда, ритуалдың пайда болуында мәдени факторларға қарағанда когнитивті тетіктердің маңызды рөл атқаратынын дәлелдеуге талпынады. Осыған сай діни түсініктер адам санасы мен ойлануында алдын ала болады, яғни олар – апостериальды білімнің салдары емес, адамға априори тән түсініктер болып табылады.

Х. Уайтхаус діндарлық модустары туралы теориясында ритуалдық практикалар және онымен байланысты діни жүйелердің діндарлықтың екі түрлі полюстарына немесе модустарына қарай ығысатындығына назар аударады. «Доктриналдық діндарлық модусында» (doctrinal mode of religiosity) ритуалдар

жиі қайталанады, бірақ ритуалдарға қатысушылардың эмоциясына тұрткі боларлықтай әсер етпейді. Жиі қайталаулар барысында ритуал туралы білімдер процедуралық есте сақталады, ал осындай ритуалдармен байланысқан сенім қағидаттарын ұдайы қайталау семантикалық есті іске қосады. «Образды діндарлық модусында» (imagistic mode of religiosity) ритуалдар өте сирек өткізіледі (6). Сирек қайталанатын ритуалдарды игеру мен тасымалдау басқа факторларға, атап айтқанда, оған қатысушылардың қарқынды эмоционалдық қозуына байланысты болады. Мұндай ерекше оқиғалар ұсақ-түйегіне дейін есте сақталады. Адам үшін маңызды әрі эмоционалды оқиғалардың нақты дәл есте қалуын «еске түсіру жарқылы» (flashbulb memory) деп атайды. Сирек орындалатын және эмоционалды қаныққан (көңіл күйге қатты әсер ететін) ритуалдар оған қатысушылардың есінде нақты оқиғалар туралы естеліктерді сақтап қалады.

Х. Уайтхаустың сатылы теориясында ритуалдарды сирек және жиі орындау ақпаратты өңдеудегі тармақталып кететін іргелі когнитивтік үдерістерге (семантикалық және эпизодтық ес), кодтау стильдеріне (тілдік/риторикалық/логикалық және икондық) және бір-бірінен әлеуметтік-саяси сипаттарымен ерекшеленетін діни жүйелердің екі типіне алып келеді. Діндарлықтың доктриналдық модусында діни ілім тілде кодификацияланады және арнайы білім алған діни қайраткерлер мен мәтіндер арқылы тасымалданады, сондықтан мұндай ілімдер қалың бұқара арасында тез таралады. Діни қағидаттар мен концептілер жиі қайталанатындықтан ортодоксиядан ауытқу бірден көзге түседі. Діндарлықтың образды модусында керісінше, ритуалдар айқын (эксплицит-

ті) білімде көрініс тапқан діни ілімді жариялай бермейді. Мұнда ритуалдарға қатысушылардың сирек және экстатикалық рәсімдерді өзіндік пайымдаулары өзара байланысқан концептуалды түсінікті (ортақ мазмұнды) қалыптастыра алмайды. Бұл өз кезегінде ортақ доктринаның қалыптасуына кедергі келтіреді, сондықтан мұндай діни жүйелер баяу таралады.

Ритуалдың когнитивті теориялары таным үдерісімен қатар, ритуалдың эмоционалдық аспектілеріне, есте сақталуы мен көрнектілігіне, қайталанатындығы мен тартымдылығына да назар аударады.

Қазіргі когнитивті дінтану – көптеген мәселелерді қамтитын ғылыми білім саласы. Діни ұғымдар мен діндарлықтың қалыптасуы, діни түсініктер мен іс-әрекеттердің адаптативтік (адамды қоршаған және әлеуметтік ортаға бейімдеу) қызметі, «халықтық» дін мен институционалданған діндердің айырмашылығы, дін мен моральдың байланысы, әлеуметтік таным мен тылсымға деген сенім арақатынасы мәселелері – осылардың бәрі когнитивті дінтанушылар тарапынан қызу талқыланатын тақырыптар.

Когнитивті дінтануда когнитивті зерттеулер эволюциялық идеялармен де сабақтасады, осыған орай діннің эволюциялық рөлі туралы мәселе де маңызды болып табылады. Дін әлде бір адаптативтік қызмет атқара ма немесе эволюция үдерісі барысында дінмен байланыспаған міндеттерді шешу үшін қалыптасқан когнитивті жүйенің қосалқы өнімі ме деген сұрақтарда шешімін табуды талап етеді. Сонымен қатар дін экзактация ретінде де қарастырылады, яғни когнитивті қосалқы өнім ретінде пайда болған діни наным-сенімдер кейін адаптативті сипат алады.

Соңғы жылдары когнитивті дінтану басқа да зерттеу салаларымен, атап

айтсақ, дін психологиясымен, діннің қалыптасуындағы мәдени және биологиялық факторларды қарастыратын, діни дәстүрлердегі және діндарлық деңгейіндегі тарихи және мәдени вариацияларды (көп түрлілікті) түсіндіретін концепциялармен тығыз байланыста дамып келеді. Когнитивті дінтану саласы үшін нейрофизиологиялық зерттеулердің де маңызы артып келеді (дінді нейрофизиологиялық тұрғыдан зерттеудің басым бөлігі діни-мистикалық толғаныстардың нейрондық субстратын анықтауға бағытталған болатын). Нейробиологтар діни ойлау мен іс-әрекетке қатысы бар іргелі когнитивті үдерістерді анықтауға талпынады. Нейрофизиологиялық тәсілдер когнитивті дінтану аясында қалыптасқан гипотезаларды тексерудің қосымша құралына айналды.

Қорытынды

Когнитивті дінтану ғылыми қауымдастық тарапынан мойындалған ғылыми зерттеу саласы деп айтуға әлі ертерек. Оның ұстанымдары мен тұжырымдарына, идеялары мен көрнекті өкілдерінің көзқарастарына айтылған сын пікірлер де аз емес. Бірқатар авторлар бұл бағыттың іргетасын қалағандар өздерін дін антропологиясы мен психологиясы сияқты ғылым салаларында қалыптасқан дәстүрлерге қарсы қояды, ал бұл үдеріс когнитивті дінтанудың ұзақ уақыт оқшау дамуына алып келді деп санайды. Когнитивті дінтанудың іргелі теориялық принциптерінің бірі – психиканың әмбебап модульдылығы идеясы да пікірталас

тудырады. Когнитивті дінтанушыларды редуccionизм мен биологиялық детерминизмге бой алдырды деп айыптайтындар да кездеседі. Сол сияқты неге белгілі бір адамзат қауымдастықтары өз құдайына (құдайларына) иланып, басқалардікіне сенбейді деген сұрақтар туындайды. Көптеген зерттеулерге қарамастан когнитивті дінтану үшін іргелі болып табылатын гипотезалар әлі толық дәлелденген жоқ. Когнитивті дінтану теологтар тарапынан да сынға алынды. Протестанттық теолог Н. Мерфи когнитивті дінтану архаикалық мәдениеттегі діни тәжірибенің негіздерін дұрыс түсіндіргенімен, бұл нәтижелерді христиандыққа қатысты қолдануға болмайды деп санайды (7). Фин дінтанушысы И. Пюсиайнен: «Егер діннің мәні туралы ескі идеядан арылатын болсақ, бұл «діни» деп аталатын құбылыстарды адам психологиясы мен жүріс-тұрысының табиғи бір бөлігі ретінде түсінуге мүмкіндік береді», – дейді (Piusiainen,).

Когнитивті дінтану өкілдері дінді толық әрі жан-жақты түсіндіруді мақсат етпейді, діни дәстүрлердегі мәдени және тарихи вариациялардың қалыптасуын түсіндіруге талпынады. Сонымен қатар когнитивті дінтану ойлау мен танымдағы діни ұғымдар мен түсініктердің пайда болуы мен даму үдерісін ашуға ұмтылады, мәдени және экологиялық факторлардың іргелі когнитивті үдерістерге ықпалын да қарастырады.

Бұл зерттеу жұмысын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № BR24993035).

Әдебиеттер

1. Bolshaya rossiiskaya enciklopediya <https://bigenc.ru/c/kognitivnoe-religiovedenie-f6b8c3>
2. Buaye, P. Obiesnyaya religiya. Priroda religioznogo myshleniya. http://loveread.ec/read_book.php?id=58603&p=90
3. https://www.researchgate.net/publication/261825441_Rethinking_Religion_Connecting_Cognition_and_Culture_by_E_Thomas_Lawson_Robert_N_McCauley/link/566863b208ae193b5fa0cce4/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19
4. <https://metal-archive.ru/stati/20057-kognitivnoe-religiovedenie.html>
5. Piusiainen, I. Po tu storonu religii: kognitivnaya nauka I izuchenie chelovecheskogo povedeniya. <https://cyberleninka.ru/article/n/>
6. Piusiainen, I. (2013). Kognitivnoe religiovedeniye kak issledovatelskaya programma // Religiovedcheskiye issledovaniya. – №7-8. – С. 123-125. <https://cyberleninka.ru/article/n/>
7. Samarina, T. S. Estestvennonauchnyi povорот v naukah o religii: neyroteologiya i kognitivnoe religiovedenie // Philosophya religii: analiticheskiye issledovaniya. – 2023. – Т.7. – № 2. – 13 s.
8. Shahnovich, M. M. (2006). Chto takoe kognitivnoe religiovedeniye. (cognitive religious studies)? // Materialy II Mezhdunarodnoi konferencii po kognitivnoi nauke 9-13 – SPb.
9. Shahnovich, M. M. Sovremennyye problemy kognitivnogo religiovedeniya. Nauchnyi analiticheskii obzor. <http://philosophy.spbu.ru/userfiles/science/reviews/religiovedeniya.pdf>
10. Sergienko, R. A. Kognitivnyi podhod k obyesneniyu prirody religii I religiznyih predstavlenii. <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnyy-podhod-k-obyasneniyu-prirody-religii-i-religioznyh-predstavleniy>
11. Shushlukov, D. D. Kognitivnaya teoriya v sovremennoi teorii religii. <http://www.gramota.net/materials/9/2018/9/23.html>.
12. Uaithaus, H. Argumenty, I. obzory: Divergentnye modusy religioznosti. https://vk.com/wall-31607700_354044